
УДК 81 '1' 37

Ольга Афанасьєва (м. Київ)

ТАКСОНОМІЯ ЛОГІЧНИХ ДЕВІАЦІЙ У НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТАХ

Розглянуто особливості логічних девіацій у текстах нормативно-правових актів, які є складовою частиною офіційно-ділового стилю української літературної мови. Запропоновано власний підхід до класифікації виявлених у текстах чинних кодексів логічно аномальних уживань.

Ключові слова: логічна девіація, мовна аномалія, синтаксична конструкція, нормативно-правовий текст.

Розбудова української законодавчої бази, покликаної врегулювати всі сфери суспільних відносин незалежної держави, супроводжується низкою проблем правничо-лінгвістичного характеру, серед яких основною є точне та повне передавання думки законодавця відповідними мовними засобами. Актуальність цієї проблеми стала однією з причин бурхливого розвитку юридичної лінгвістики — наукової дисципліни, яка виникла на межі мовознавства та юриспруденції і досліджує проблеми мовного оформлення юридичних текстів, уніфікації їх термінологічної системи, лінгвістичної експертизи та ін.

У східнослов'янському мовознавстві проблема мовного оформлення текстів, зокрема нормативно-правових актів, перебувала в центрі уваги таких дослідників, як Н. В. Артикуца, І. М. Грязін, Т. В. Губаєва, А. С. Піголкін, Ю. Ф. Прадід, А. А. Ушаков, А. Ф. Черданцев, Л. І. Чулінда [1–3; 5–9] та ін. У полі наукових інтересів названих лінгвістів перебували питання юридичної термінології, синонімії правничих термінів, відповідності їх змісту та форми, типології, доцільності вживання технічних термінів у нормативно-правових актах, які регламентують різні сфери суспільних відносин тощо.

На думку дослідників, які особливу увагу приділяли проблемам семантики та структури юридичних документів, ключовою вимогою

до текстів нормативно-правових актів є точність та однозначність висловлювань як вербалізованих еквівалентів законодавчої думки [5; 8]. Забезпечення виконання означеної вимоги досягають вживанням у текстах нормативно-правових актів конструкцій, які мають бути семантично повними, однозначними, максимально симетричними відносно шкали «план змісту — план вираження» для виключення можливості їх неадекватної інтерпретації під час прочитання і тлумачення.

Одним із важливих чинників, що визначає семантичну повноту будь-якого висловлювання, є правильність його логічної побудови. Як зауважує Г. В. Колшанський, результативне вивчення семантики не повинно накладатися на завдання логіки, проте й не виключати корисної взаємодії цих наук. У цілому ж природа самого явища, ідеального змісту та його вираження у мові приводить до формулювання проблеми «значення і поняття» не як проблеми протиріччя логіки та мови, а як проблему взаємодії наук — логіки та лінгвістики — у вивченні семантики слова і тексту [4: 30]. Для того, щоб зміст створеного законодавцем правового припису повно й чітко експлікувався користувачами, текстове оформлення закону повинно відповідати тим лінгвальним вимогам, які є загальноприйнятими і нормативними для офіційно-ділового стилю мови, серед яких — логічна повнота і правильність текстових структур. Недотримання означеної вимоги призводить до появи логіко-семантичних девіацій у текстах нормативно-правових актів.

Завданням нашого дослідження є з'ясування таксономічних ознак логіко-семантичних девіацій і причин їх функціонування у текстах нормативно-правових актів з перспективою вироблення практичних рекомендацій щодо уникнення помилкових слововживань при створенні нових законодавчих документів.

Спостереження над текстами чинних українських кодексів, які входять до корпусу «Законодавство України», створеного в Українському мовно-інформаційному фонді Національної академії наук України, дають підстави стверджувати, що текстам нормативно-правових актів властива логіко-лінгвістична аномальність. Серед порушень логічної структури текстів законодавчих актів вважаємо за доцільне виділити:

- I логіко-семантичні девіації;
- II логіко-синтаксичні девіації.

I. Логіко-семантичні девіації — це відхилення, що виникають на етапі побудови логічної схеми висловлювання і утруднюють або допускають неоднозначне декодування змісту текстової конструкції. Девіантність такого роду породжена або текстуальною суперечністю, або ж явною невідповідністю змісту висловленого референту висловлювання.

До власне логічних девіацій зараховуємо:

- 1) тавтологічність;

- 2) контрадикторність;
- 3) інформаційну неповноту висловлювань;
- 4) невідповідність висловлювання його референту.

1. Тавтологічність є одним із типів логіко-семантичної аномальності текстів нормативно-правових актів, сутність якої полягає у недоцільному, «зайвому» повторі компонентів речення — тавтології. Аномальність такого роду є наслідком порушення формально-логічного закону тотожності, корінною властивістю якого є його визначеність. Цей закон якісно визначає предмети і суттєві явища, що віддзеркалюються у мисленні людини. Він означає, що людина, обмірковуючи і характеризуючи щось, повинна виділяти у предметі міркування суттєві ознаки і уникати несуттєвих.

У юридичних текстах можна виявити лексичну та семантичну тавтологічність. Лексичною тавтологічністю будемо вважати зайвий за смыслом повтор однакових чи синонімічних слів, семантичною тавтологічністю — вживання у тексті лексем, які або мають ідентичну семну структуру, або значення однієї лексеми частково чи в повній мірі інтерферується значенням іншої.

Прикладом лексичної тавтологічності висловлювання є такий текст: **«Від імені органів спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з державного нагляду за додержанням законодавства про працю розглядати справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право: державні інспектори праці територіальних органів — штраф до дванадцяти неоподатковуваних доходів громадян; — Головний державний інспектор праці України, його заступники; державні інспектори праці спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з державного нагляду за додержанням законодавства про працю — штраф до чотирнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян»** (Кодекс України про адміністративні правопорушення, розділ 3, глава 16, стаття 230-1). Логічно невинуватене повторення лексичних компонентів спостерігається при актуалізації суб'єкта дії — від імені **органів спеціально уповноваженого органу виконавчої влади ...розглядати справи... мають право... державні інспектори праці територіальних органів**. У висловлюванні: **«Статут акціонерного товариства крім відомостей, передбачених статтею 88 цього Кодексу, має містити відомості про: розмір статутного капіталу; умови про категорії акцій, що випускаються товариством, та їхню номінальну вартість і кількість; права акціонерів; склад і компетенцію органів управління товариством та про порядок ухвалення ними рішень»** (Цивільний кодекс України, Розділ 2, підрозділ 2, глава 8, параграф 1, стаття 154, пункт 2) спостерігаємо інший вид лексичної тавтологічності — лексико-синонімічний, ознакою якого є вживання контекстуальних синонімів **відомості** та **умови**, що порушує логічну стрункість висловлювання та інформаційно переобтяжує його. Іноді наявність лексичної тавтологічності у тексті нормативно-правового акту може призводити до рекурсії,

наприклад: *«Короткострокове тимчасове користування лісами для заготівлі другорядних лісових матеріалів, побічних лісових користувань та інших потреб, передбачених цим Кодексом, здійснюється без вилучення земельних ділянок у власника лісів, постійного лісокористувача на підставі спеціального дозволу, що видається власником лісів, постійним лісокористувачем підприємствам, установам, організаціям, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, іноземним юридичним особам»* (Лісовий кодекс України, Розділ 2, глава 1, стаття 18). У наведеному прикладі спостерігаємо подвійну лексичну тавтологічність у частині, яка позначає логічний об'єкт висловлювання — *користування лісами для... лісових користувань*, що призводить до рекурсивності, а отже — інформативної бідності висловлювання. Неправомірним також видається вживання у тексті кодексу термінів *другорядні лісові матеріали та побічні лісові користування*: якщо є *другорядні*, то за логікою мають бути й *основні* або *першорядні лісові матеріали*, так само й *основні лісові користування*; проте правомірність таких термінів є сумнівною, навіть певною мірою абсурдною.

Прикладом семантичної тавтологічності є наступна стаття закону: *«Дружина, чоловік повинні утверджувати повагу до будь-якої **праці**, яка робиться в інтересах сім'ї. Усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Дружина, чоловік мають право **противитися** усуненню їх від вирішення питань життя сім'ї»* (Сімейний кодекс України, розділ 2, глава 6, стаття 54). Іменник *праця* містить у своїй семантичній структурі домінуючий процесуальний компонент *працювати, робити*, тому вважаємо вживання поруч із цим словом дієслова *робиться* зайвим; інформативно повною є й така текстова структура — *праці в інтересах сім'ї*. У третьому реченні наведеного фрагменту закону констатуємо наявність слова *противитися*, що не зовсім відповідає імплікатурам правового дискурсу; пропонуємо замінити його на стилістично нейтральний вислів *чинити спротив*. Семантична тавтологічність притаманна й такому висловленню: *«Авіаційний персонал — це особовий склад авіаційного підприємства, організації, підрозділу, навчального закладу, що складається з **авіаційних спеціалістів за професійною ознакою**»* (Повітряний кодекс України, розділ 5, стаття 32). Атрибутив *авіаційний* є безпосереднім показником професійної ознаки (професія — авіатор), тому введення у речення пояснювального компонента *за професійною ознакою* є семантично невиправданим, а отже — логічно девіантним.

2. Сутність контрадикторності як одного з важливих маркерів власне логіко-лінгвістичної аномальності тексту полягає у порушенні формально-логічного закону суперечності (несуперечності), а отже — в наявності у висловлюванні двох суджень, що суперечить одне одному, тобто контрадикцій. Прикладом контрадикторності є наступна стаття закону: *«Всі **місяця**, що становлять дипломатичну пошту та консульську валізу, повинні мати видимі зовнішні ознаки, що свідчать про їх характер. Дипломатична пошта може містити виключно*

дипломатичні документи та товари, призначені для офіційного користування, а консульська валіза — тільки офіційну кореспонденцію та документи або товари, призначені виключно для офіційного користування» (Митний кодекс України, розділ 13, глава 50, стаття 291). Якщо *дипломатична пошта та консульська валіза* — це місця, тобто локації (про що свідчить перше речення наведеної статті кодексу), то внаслідок лексичної заміни компонентів у другому реченні виникає контрадикторна ситуація — *місце може містити; у місці можна знаходитися, перебувати*, а містити у собі що-небудь (конкретні матеріальні предмети — товари, документи тощо) може лише посудина, предмет, призначений для зберігання чи транспортування інших предметів.

3. Інформаційна неповнота висловлювання означає брак компонентів текстової структури для передавання смислу пропозиції; явної помилки такі висловлювання не містять, проте конструктивної інформації щодо предмета мовлення не несуть. Наприклад, у реченні *«Провадження в кримінальній справі може бути закрито судом у зв'язку: 1) з дійовим каяттям»* (Кримінально-процесуальний кодекс України, розділ 1, глава 1, стаття 7-1) наявна інформаційна лакуна, оскільки ні зі змісту зазначеної статті, ні інших статей цього кодексу незрозуміло, що являє собою *дійове каяття*. За подібною моделлю побудований наступний текст: *«Недобросовісною конкуренцією визнаються будь-які дії у конкуренції, що суперечать **правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності**»* (Господарський кодекс України, розділ 1, глава 3, стаття 32, пункт 1). Яким правилами, торговим та іншим чесним звичаям повинні суперечити дії у конкуренції, які б визнавалися недобросовісною конкуренцією, з цієї статті закону незрозуміло; надмірна абстрактність (а фактично «нульова» інформативність щодо важливих для настання певних правових наслідків обставин) наведеного тексту створює безліч можливостей для його інтерпретації, що суперечить основним вимогам до написання законів. Висловлювання: *«Право власності на землю гарантується»* (Земельний кодекс України, розділ 1, глава 1, стаття 1, пункт 2) побудоване за принципом нульової інформативності, тому що ніякої конструктивної інформації з приводу того, хто і кому гарантує право власності на землю, не містить.

4. Невідповідність висловлювання референту полягає у відсутності в реальній дійсності об'єктів, відношень, зв'язків, про які йдеться у тексті закону, наприклад: *«Порушення правил полювання, якщо воно заподіяло істотну шкоду, а також незаконне полювання в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або полювання на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, що занесені до Червоної книги України, — караються штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, з конфіскацією знарядь і засобів полювання та всього добутого»* (Кримінальний кодекс України, Особлива частина,

розділ 8, стаття 248, пункт 1). *Звірі та птахи* не є видами тваринного світу, оскільки ці терміни вживаються на позначення вищих таксонів зоологічної системи, і вживання їх у тексті в рамках одного синонімічного ряду є онтологічно невиправданим. Логічну неспіввідносність слів, між якими наявні контекстуальні гіперо-гіпонімічні відношення, демонструє наступний текст: «*Визначення митної вартості товарів, які імпортуються в Україну, здійснюється за такими методами: 1) за ціною договору щодо товарів, які імпортуються (вартість операції)*» (Митний кодекс України, розділ 11, глава 47, стаття 266). *Метод* — це послідовність певних дій, операцій, виконання яких спрямоване на досягнення кінцевого результату, отже, лексема на позначення методу повинна характеризуватися семантикою процесуальності; *ціна* ніяк не є методом визначення митної вартості товарів, оскільки це певна величина, що вимірюється у грошовому еквіваленті цього товару; тому контекстуальна кореляція між поняттями методу та ціни є логічно аномальною. Логічну неспіввідносність понять спостерігаємо й у такому контексті: «*Річ має бути повернена поклажодавцю в такому стані, в якому вона була прийнята на зберігання, з урахуванням зміни її природних властивостей. Зберігач зобов'язаний передати плоди та доходи, які були ним одержані від речі*» (Цивільний кодекс України, розділ 3, підрозділ 1, глава 66, параграф 1, стаття 949, пункт 2). Якщо *річ* кваліфікується як поклажа (зважаючи на наявність у тексті статті вказівки на поклажодавця), то вона не може бути живою істотою або чимось, здатним плодоносити, тому логічним було б вилучити слово *плоди* із другого речення наведеного текстового фрагменту. Подібну неспіввідносність референтів контекстуальних синонімів демонструє такий текст: «*Земельні ділянки, одержані громадянами внаслідок приватизації земель державних та комунальних сільськогосподарських підприємств, на яких розташовані та функціонують меліоративні системи, використовуються спільно на підставі угоди. У разі відсутності згоди щодо спільного використання зазначених земельних ділянок питання вирішується в судовому порядку*» (Земельний кодекс України, розділ 2, глава 5, стаття 26). Ужите у першому реченні наведеної статті закону слово *угода* у юридичному дискурсі є найбільш синонімічно близьким слову *договір* і у більшості нормативно-правових актів ці слова є абсолютними синонімами; лексема *згода* має зовсім іншу референтну співвіднесеність, що виходить за рамки правничого дискурсу, російським відповідником якої є слово *согласие*; отже, у зазначеному тексті відбулася підміна паронімічних слів із зовсім різним семантичним навантаженням і прагматичною маркованістю. До того ж перше речення цього тексту є інформативно неповним, оскільки на підставі якої саме угоди здійснюється використання земельних ділянок (оренди, найму тощо), із тексту закону невідомо.

II. Логіко-синтаксичні девіації — це відхилення, що виникають на етапі побудови поверхневої структури речення, коли смислові зв'язки

між окремими компонентами пропозитивної структури оформлюються за допомогою наявних у мові ресурсів, які стають матеріальними носіями певних граматичних відношень. Граматичні відношення у реченні відбивають відношення між об'єктами позамовного світу, про які йдеться у повідомленні, тобто обмежена кількість мовних засобів слугує для вираження потенційно нескінченної множини відношень та зв'язків між явищами, і від грамотного добору таких засобів залежить достовірність інформації, закодованої у мові. Невідповідність дібраної автором граматичної форми для вираження семантико-логічних відношень між смисловими блоками синтаксичної структури призводить до девіантності висловлювань, серед якої можна виділити такі види:

1) неправильне оформлення логіко-синтаксичних відношень у реченні;

2) логічну неоднозначність синтаксичної структури.

1. Неправильне оформлення логіко-синтаксичних відношень полягає у невідповідності дібраного автором способу граматичного представлення синтаксичних зв'язків логічним відношенням між смисловими блоками речення, наприклад: *«До осіб, позбавлених волі, якщо вони чинять фізичний опір персоналу колонії, злісно не виконують його законні вимоги, проявляють буйство, беруть участь у масових заворушеннях, **захваті** заручників або чинять інші насильницькі дії, **а також у разі втечі з-під варти з метою припинення вказаних протиправних дій**, а також запобігання заподіяння цими особами шкоди оточенню або самим собі застосовуються фізична сила, спеціальні засоби, гамівна сорочка та зброя»* (Кримінально-виконавчий кодекс України, особлива частина, розділ 3, глава 16, стаття 106, пункт 1). Спосіб граматичного оформлення виділеної частини синтаксичної конструкції передбачає таку експлікацію логічних відношень: *особи, позбавлені волі, тікають з-під варти з метою припинення вказаних протиправних дій* — що явно не відповідає авторському задумові; для побудови висловлювання із адекватними референту відношеннями потрібно перемістити першу частину девіантної структури у логічний блок, що визначає ряд умов, за яких застосовують фізичну силу і т.ін., і синтаксично відділити його від логічного блоку зі значенням мети: *До осіб, позбавлених волі, якщо вони чинять фізичний опір персоналу колонії, злісно не виконують його законні вимоги, проявляють буйство, беруть участь у масових заворушеннях, захопленні заручників, втечі з-під варти або чинять інші насильницькі дії, з метою припинення вказаних протиправних дій, а також запобігання заподіяння цими особами шкоди оточенню або самим собі застосовуються фізична сила спеціальні засоби, гамівна сорочка та зброя*. Русизм *захват* пропонуємо замінити на український відповідник *захоплення*. Причиною подібної логічної помилки є неточне вживання предиката: *«На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського **риску**, а також за недержані підприємством, установою, організацією прибутки і за шкоду,*

заподіяну **працівником, що перебував у стані крайньої необхідності**. Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника або уповноваженого ним органу працівник може передати для покриття заподіяної шкоди рівноцінне майно або **поправити пошкоджене**» (Кодекс законів про працю України, глава 8, стаття 130). Стан крайньої необхідності — це комплекс умов, дія яких несе загрозу для життя, безпеки людей, пошкодження державного майна тощо; отже, **працівник (суб'єкт)** не може **перебувати у стані крайньої необхідності**, оскільки цей стан стосується об'єктивної реальності, а не психіки конкретної особистості, у цьому випадку — працівника; тому доречною вважаємо заміну дієслова *перебувати* на точніший відповідник *діяти*. У наведеному тексті вжито русизм *риск*, українським перекладом якого є слово *ризик*; на місці дієслова *поправити* у третьому реченні наведеного тексту доцільно, на нашу думку, вжити дієслово *полагодити*.

2. Логічна неоднозначність синтаксичної структури полягає у неможливості точного співвіднесення смислової одиниці речення і відповідного їй референта, що може призводити до появи небажаних альтернатив у трактуванні юридичного тексту. Іноді така неоднозначність зумовлена вживанням невідповідного смисловим відношенням між частинами висловлювання сполучника, наприклад: «*Якщо договором купівлі-продажу встановлено, що ціна товару підлягає зміні залежно від показників, що зумовлюють ціну товару (собівартість, затрати тощо), але при цьому не визначено способу її перегляду, ціна визначається виходячи із співвідношення цих показників на момент укладання договору і на момент передання товару*» (Цивільний кодекс України, розділ 3, підрозділ 1, глава 54, параграф 1, стаття 691, пункт 3). Враховуючи кон'юнктивний характер сполучника **і**, текст закону можна витлумачити так, що ціна товару змінюється двічі — і на момент укладання договору, і на момент передання товару; проте такий порядок речей видається нереальним, оскільки передання товару здійснюється, здебільшого, особами (експедиторами, транспортувальниками тощо), які не уповноважені здійснювати торгові операції, пов'язані зі зміною ціни товару; до того ж укладання договору купівлі-продажу передбачає зазначення кінцевої ціни товару у грошовому вираженні; адекватно відображати відношення між альтернативними ситуаціями зміни ціни товару здатен зв'язок ампліфікації, мовним виразником якого є розділовий сполучник **або**. Причиною логіко-синтаксичної девіантності цього виду є багатозначність співвіднесення підрядних елементів синтаксичної структури із компонентами-домінантами: «*Стаття 120. Поняття майна, що затонуло в морі і сфера застосування. Майном, що затонуло, як визначає ця глава, є судна або інші плаваючі засоби, що зазнали катастрофи, будь-які споруди, здатні здійснювати плавання, літальні апарати, їх уламки, обладнання, вантажі та інші предмети незалежно від того, знаходяться вони на плаву чи під поверхнею води, опустилися вони на дно чи викинуті на мілководдя або на берег*»

(Кодекс торговельного мореплавства України, розділ 4, глава 6, стаття 120). Із назви статті незрозуміло, чого стосується сфера застосування — поняття майна чи самого майна; виходячи зі специфіки одиниць, якими оперує юридичний дискурс, можна із великим ступенем вірогідності припустити, що вона стосується поняття, тоді висловлювання б виглядало так: **поняття майна, що затонуло в морі, і сфера застосування цього поняття**. До того ж спостерігається невідповідність назви статті її змісту, тому що у тексті окреслено лише поняття майна і зовсім не йдеться про сферу застосування цього поняття.

Отже, таксономічні ознаки логічних девіацій у текстах нормативно-правових актів дозволяють умовно поділити їх на дві групи: власне логічні та логіко-синтаксичні. До власне логічних девіацій зараховуємо відхилення, пов'язані із наявністю у текстах законів контрадикцій, тавтологій, інформаційних лакун тощо. До логіко-синтаксичних — аномалії, що пов'язані з невідповідністю граматичних структур речення семантико-логічним відношенням між смисловими блоками синтаксичної конструкції. Запропонована таксономія логічних аномалій у нормативно-правових актах сприятиме виробленню рекомендацій щодо виявлення та виправлення таких помилок, а також уникненню подібних відхилень у написанні нових законів, що відкриває горизонти для подальших досліджень у цьому напрямку.

1. *Артикуца Н.В.* Мова права і юридична термінологія: Навч. посіб. — 2-ге вид., змін. і доп. — К.: Стилос, 2004. — 277 с.
2. *Грязин И.* Текст права: Опыт методологического анализа конкурирующих теорий. — Таллин: Ээсти раамат, 1983. — 187 с.
3. *Губаева Т.В.* Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности. — М: Норма, 2004. — 160 с.
4. *Колшанский Г.В.* Логика и структура языка. — М.: Высшая школа, 1965. — С. 30
5. *Пиголкин А.С.* Язык закона / Авт. кол.: С.А.Боголюбов и др.; Под ред. А.С. Пиголкина; ВНИИ сов. гос. строительства и законодательства. — М.: Юрид. лит., 1990. — 192 с.
6. *Прадід Ю.Ф.* Українське ділове мовлення: Навч. посіб. — Сімферополь: Реноме, 2003. — 160 с.
7. *Ушаков А. А.* Очерки советской законодательной стилистики. Ч. 1. Содержание и формы в праве и проблемы законодательной статистики (учеб. пособ.). — Пермь, 1967. — 206 с.
8. *Черданцев А.Ф.* Толкование права и договора: Учеб. пособ. для студ. вузов, обучающихся по спец. 021100 «Юриспруденция». — М.: ЮНИТИ, 2003. — 318 с.
9. *Чулінда Л.І.* Особливості текста нормативно-правового акта // Науковий вісник НАВСУ. — 2003. — №2. — С. 82–89.

Ol'ha Aphanasyeva (Kyiv)

TAXONOMY OF LOGICAL DEVIATIONS IN LAWS

The features of the logical deviations in the texts of laws which belong to the official style of Ukrainian literary language is under consideration. The taxonomy for the notion above in Ukrainian laws is proposed.

Key words: logical deviation, language anomaly, syntax construction, law texts.